

IQTISODIYOT NAZARIYASI FANINING PREDMETI VA VAZIFALARI

Hoshimova Hulkaroy Djurayevna

Hayitova Nasiba Abduxoliqovna

Qodirova Nilufar G'ayratovna

Farg'ona shahar kasb-hunar maktabi o'qituvchilari

Annotatsiya: Ushbu maqolada iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti va vazifalari haqida to'liq malumot berilgan.

Kalit so'zlar: Iqtisodiyot nazariyasi, iqtisodiy kategoriyalar, umumiqtisodiy kategoriyalar, formasionmaxsus kategoriyalar, davriyohaliq kategoriyalar, iqtisodiy qonunlar, induktiv va deduktiv usullar, umumiqtisodiy fanlar, xususiy iqtisodiy fanlar, moddiy ehtiyojlar, ijtimoiyma'naviy ehtiyojlar, Mehnat ehtiyoji, ehtiyojlarning yuksalishi, ehtiyojlarni qondirish vositalari.

Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti Iqtisodiyot nazariyasi qadimgi fanlardan biri hisoblanadi. U doim olimlar va ziyoli kishilar diqqatini jalb qilib kelgan. Iqtisodiyot nazariyasi fanining shakllanish va rivojlanishidagi birinchi bosqich - bu merkantilizmning yuzaga kelishidir. Merkantilistlar ta'limotining mohiyati boylikning yuzaga kelishi manbaiga berilgan ta'rifdan iborat (ularning xizmati shundaki bu to'g'rida birinchi bo'lib fikr bildirganlar). Ular o'z davrining shart-sharoitlari, boylikni qo'lga kiritish omillarini o'rganib, boylikning manbai muomila sohasidadir, boylikning o'zi esa pulda ifodalanadi, degan mazmunda xulosalar chiqarganlar. Neoklassik maktab (asoschichi Alfred Marshall) bozor iqtisodiyoti sharoitida davlatning aralashuvini cheklash g'oyasini ilgari suradi. Bozor mexanizmining buzilishi monopoliyalar vujudga kelganda ham yuz berishini ko'rsatadi. Funktsional bog'lanish g'oyasini asoslaydi, bozor narxini belgilovchi omillar talab va taklifdan iborat deb hisoblaydi. Bu maktab vakillaridan L. Valras umumiy iqtisodiy muvozanatlik modelini ishlab chiqishga, I. Shumpeter esa iqtisodiy tizimlar o'zgarishning ichki kuchlarini ko'rsatib berishga harakat qilgan hamda iqtisodiyotni harakatga keltiruvchi asosiy kuch tadbirkorlik degan xulosaga kelgan. Marjinalizm vakillari (marginal – me'yoriy, qo'shilgan) tovar nafililigi, qo'shilgan mehnat yoki resurs unumdorligining pasayib borishi nazariyalarini ishlab chiqqan. Keyingi tovar nafililigining kamayib borish qonuni bu oqimning asosiy prinsipi hisoblanadi. Shunga ko'ra, narx xarajatga bog'liq bo'lmay, me'yoriy naflilik asosida belgilanadi. Marjinalizm asoschilari Karl Menger, Fridrix fon Vizer, Eygen fon Bem-Baverk, Uilyam Stenli Jevons hisoblanadi.

Yuksalib bohayotgan ehtiyojlarni qondirishning birdan bir vositasi ishlab chiqarishdir. To'xtovsiz yuksalib boradigan ehtiyojni qondirish uchun kamyob

resurslar oqilona ishlatilishi shart. Ammo resurslardan samarali foydalanish darajasi ularning kamyobliligi darajasiga teskari mutanosib bo'ladi. Resurslar qisqargan sari ulardan to'laroq foydalanish zarurati kelib chiqadi. Yuksalayotgan ehtiyojning uni qondirish vositasi bilan aloqasi ikki yoqlama bo'ladi: 1. Ehtiyojning miqdoran ortib borishi resurs birligidan ko'proq iste'mol buyumlari olishni talab qiladi. 2. Ehtiyoj tarkibining yangilanishi resurs birligidan ko'p xildagi mahsulot olishni talab qiladi. Ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlar uch qismga bo'linadi Moddiy ehtiyojlar Ijtimoiy-ma'naviy ehtiyojlar Mehnat ehtiyoji Moddiy ehtiyojlar azaliy, ular inson paydo bo'lishi bilan yuzaga kelgan. Ular tabiiy ehtiyojlardir. Umumiy iqtisodiy fanlar, ya'ni iqtisodiyotni yaxlit olib o'rganuvchi fanlar; 2) Xususiy iqtisodiy fanlar – iqtisodning u yoki bu sohasini yoxud korxonada iqtisodini o'rganuvchi fanlar. Iqtisodiyot nazariyasi butun bir kompleks fanlar, ya'ni tarmoqlar iqtisodiyoti (savdo, sanoat, transport, qurilish iqtisodiyoti va r.k.), funksional iqtisodiyot (moliya, kredit, marketing, menejment, istiqbolni belgilash va boshqalar); tarmoqlararo iqtisodiyot (iqtisodiy geografiya, demografiya, statistika va boshqalar) kabi fanlarning metodologik asosidir. kiyimkechak, turarjoy, transport, aloqa, gigiena ehtiyojlaridan iborat bo'ladi.

Iqtisodiyot nazariyasi — insonlarning cheksiz ehtiyojlarini qondirish uchun cheklangan resurslardan samarali foydalanishni va xo'jalik yuritish jarayonida turli tomonlar orasida yuzaga keluvchi munosabatlarni o'rganuvchi fan. Economics atamasi qadimgi yunon tilidagi *οἶκος* (oikos, „uy“) + *νόμος* (nomos, „odat“ yoki „qonun“), demak „uy (xo'jaligi)ni yuritish qoidalari“ yig'indisi *οἰκονομία* (oikonomia, „uy xo'jaligini boshqarish“) so'zidan olingan.

Iqtisodiyot nazariyasi fani ko'pgina maktab va yo'nalishlardan iborat. Iqtisodiyot fani mudom o'zgarishda bo'lgani sababli uning taraqqiyoti va tarixiy retrospektivasi bilan iqtisodiyot tarixi fani shug'ullanadi.

Iqtisodiyotning qonun-qoidalari, tushunchalari va rivojlanish tamoyillarini o'rganuvchi umumiy iqtisodiy va nazariy fan. Iqtisodiyot nazariyasi xorij mamlakatlarida „Ekonomiks“, „Ekonomika“ va „Siyosiy iqtisod“ nomlari bilan, MDH mamlakatlarida „Iqtisodiyot nazariyasi“ nomi bilan yuritiladi. Iqtisodiyot nazariyasi iqtisodiyotni umumiy jihatidan va har bir iqtisodiy tizimga tadbiquan o'rganadi, iqtisodiy hodisalarni mikro va makro hamda jahon iqtisodiyoti darajasida tahlil etadi. Bu fan O'zbekistonda „Iqtisodiy bilim asoslari“ sifatida maktablarda, „Iqtisodiyot asoslari“ sifatida kollej va akademik litseylarda va „Iqtisodiyot nazariyasi“ sifatida oliy o'quv yurtlarida o'rganiladi. Iqtisodiyot nazariyasi ijtimoiy fan bo'lib, tovar va xizmatlarning ishlab chiqarilishi, taqsimlanishi va iste'mol qilinishi jarayonlarini o'rganadi.

Iqtisodiyot nazariyasining predmeti kishilarning cheklangan iqtisodiy resurslar sharoitida muqobil xo'jalik yuritish asosida o'z ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan xattiharakatlari, ularni belgilovchi iqtisodiy shartsharoitlar hisoblanadi. Bu fan xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning (firmalar, xonadon, ayrim individ va davlat) iqtisodiy

xatti-harakatlarini yaxlitlikda o'rganadi. Uning tadqiqot ob'yekti iqtisodiy hodisalar bo'lib, ular ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimot va iste'mol sohasida yuz beradi. Tabiiy sharoit — bu iqlim, tuproqning tuzilishi, yer osti boyliklarining mik, dori, o'simlik va hayvonot dunyosidan, odamlarning ish qobiliyatidan iboratki, bu omillar iqtisodiy faoliyatga ta'sir etmay qolmaydi.

Iqtisodiyot nazariyasi o'z predmetini bir qator uslubiy tamoyillarni qo'llagan holda o'rganadi: barcha iqtisodiy hodisalarning yaxlitligini, iqtisodiy tizim hosil etishini, bu tizimda ulardan har biri o'z o'rniga ega bo'lishini, ular bir-biriga ta'sir etishini nazarda tutadi; iqtisodiy voqelikni qotib qolgan holda emas, balki rivojlanishda va yangilanishda olib qaraydi, bir voqelik o'rniga boshqasi yuzaga kelishi, shaklan eski hodisalarda yangi mazmun bo'lishini hisobga oladi; insonning xo'jalik faoliyatiga nafaqat iqtisodiyot, balki tabiat qonunlari ham ta'sir etishiga e'tibor beradi. Tabiat kishilik jamiyati bo'lmasada, mavjud bo'laveradi, lekin jamiyat tabiatdan tashqarida bo'la olmaydi, chunki u tabiat resurslarini ishlatish bilan bog'liq, tabiat iqtisodiyotning moddiy asosi; iqtisodiyotdagi o'zgarishlar tabiatdagi o'zgarishlarga qaraganda g'oyat tez boradi, shu sababli iqtisodiyotning rivojlanish qonunlari doimo o'zgarib turadi; tabiiy hodisalar kishilar ishtirokisiz o'zo'zidan yuz bersa, iqtisodiy hodisalar kishilar faoliyati orkali yuz beradi, ammo bu faoliyatni obyektiv sharoit taqozo etadi; iqtisodiyot nazariyasi texnologiyani bevosita o'rganmasada, uning iqtisodiyotga ta'sirini chetlab o'tmaydi, aksincha, hisobga oladi. U texnika-texnologiyani joriy etish yoki etmaslikning iqtisodiy chegaralarini nazariy asoslaydi; iqtisodiyotni sof holda emas, balki unga ijtimoiy-siyosiy, ruhiyaxloqiy, milliy-demokratik omillar ta'sirini inobatga olib o'rganadi. Iqtisodiyot — ijtimoiy xayotning bir qismi, shuning uchun jamiyat ham uning ta'siridan xoli emas.

Iqtisodiyot nazariyasi siyosatni o'rganmasada, uning iqtisodiyotga ta'siri bilan shug'ullanadi, chunki to'g'ri tanlangan siyosat iqtisodiyotga ijobiy, aksincha bo'lganda esa unga salbiy ta'sir o'tkazadi. Iqtisodiy vaziyatni hisobga oladigan, shu vaziyatda qonunlarning amal qilishi, binobarin, iqtisodiy zarurat mavjudligini, uni yuzaga chiqarish chora-tadbirlarini belgilovchi siyosat iqtisodiy rivojlanishga faol ta'sir etadi. Shu ma'noda iqtisodiyotni siyosatning ilmiy asosi deb hisoblash mumkin. Iqtisodiyot nazariyasi iqtisodiyotdagi turli hodisalar, jarayonlarni o'rganganda ular qonun-tushunchalar darajasida ilmiy jihatdan yozhib beriladi.

Iqtisodiy tushunchalar — iqtisodiyotni o'rganishda qo'llaniladigan nazariy bilimlar bo'lib, ular real iqtisodiy voqelikning ilmiy ifoda etilishidir. Ular 2 guruhga bo'lib o'rganiladi: Umumiqtisodiy tushunchalar — iqtisodiy taraqqiyotning hamma bosqichlariga xos tushunchalar, mas, mehnat, ishlab chiqarish, mahsulot, ish kuchi, resurs kabilar. Ayrim ijtimoiy-iqtisodiy tizimga xos tushunchalar, mas, pul, talab, taklif, baho, kredit, emissiya, inflyasiya kabilar ayrim tizimga xosdir. Iqtisodiyot nazariyasida iqtisodiy jarayon va hodisalarning belgilarini umumlashtirish asosida

iqtisodiy qonunlar ta'riflanadi. Iqtisodiyot nazariyasining eng asosiy taxdil usuli — bu abstraksiyalash (mavhumlashtirish) asosida xulosalar chiqarishdir.

G'arbdagi „Ekonomiks“ mualliflari R. Makkonnell va L. Bryu yozishicha, nazariya — bu laboratoriya fani emas. Shu sababli nazariyada ilmiy abstraksiyalash usuli bosh o'rin tutadi. Bu usul — iqtisodiy hodisalarni ularga ta'sir etuvchi o'tkinchi, ikkinchi darajali faktlardan xoli etgan tarzda taxdil etib, nazariy umumlashtirish, ilmiy xulosalar chiqarishdir. Bu usul iqtisodiy hodisalarning tabiatini bilish, ularga xos qonuniyatlarni ochish imkonini beradi. Iqtisodiyot nazariyasida tarixiy va mantiqiy usullar ham bor. Tarixiy usul hodisalarni rivojlanishda olib qaraydi. Mantiqiy usul turli hodisalarning ichki mantiqiy aloqalarini anikdab, umumiy xulosa chiqarishda qo'llanadi.

Iqtisodiyot nazariyasi, asosan, uch vazifani bajaradi: a) iqtisodiyot qonuniyatlarini idrok etish, iqtisodiy bilim berish, iqtisodiy savodxonlikni oshirish; b) boshqa iqtisodiy fanlar uchun asos sifatida xizmat qilish, ularga nazariy negiz bo'lish; v) iqtisodiy siyosatga doir amaliy tavsiyalar berish, siyosatni ishlab chiqishda nazariy tayanch bo'lish. Iqtisodiyot nazariyasi boshqa iqtisodiy fanlar bilan uzviy boglangan. Birinchidan, ularning yutuqlarini umumlashtirgan holda yangi xulosalar bilan boyib boradi. Ikkinchidan, umumiqtisodiy nazariyaga oid xulosalar bilan qurollantirgan holda ularning rivojlanishiga ko'maklashadi.

Iqtisodiyot nazariyasi faniga 17-asrda Yevropada asos solingan, bu bozor munosabatlarining rivojlanishi bilan bog'liq bo'lib, uning qonun va qoidalarini bilishga intilish Iqtisodiyot nazariyasini yuzaga keltirgan. U G'arbda paydo bo'lsada, uni oziqlantirgan iqtisodiy g'oyalar dastlab Sharqda, xu-susan, Markaziy Osiyoda shakllangan. Bu o'rinda Abu Ali ibn Sino, Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Alisher Navoiy, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek asarlarini eslash kifoyadir. Iqtisodiyot nazariyasi dastlab „Siyosiy iqtisod“ nomi bilan yuzaga kelgan. Bu tushunchani birinchi marta A. Monkreyen (Fransiya) o'zining „Siyosiy iqtisod xaqida traktat“ asarida (1615 y.) qo'llagan. A. Monkreyen va T. Man (Angliya) Iqtisodiyot nazariyasidagi merkantilizm oqimiga asos solishgan.

Ulardan so'ng fiziokratlar maktabi paydo bo'ldi (18-asr). Uning eng yirik namoyandasi „Iqtisodiy jadvallar“ kitobining (1758 y.) muallifi F. Kene (Fransiya)dir. Iqtisodiyot nazariyasi tarixda eng nufuzli o'rin egallagan oqim bu klassik siyosiy iqtisod bo'lib, uning namoyandalari A. Smit va D. Rikardo (Angliya) hisoblanadi. Buning asosiy vakillari K. Menger, F. Vizer, E. Byom-Baverk (Avstriya), U. Jevons hisoblanadi. 19-asrning oxiri va 20-asr davomida Iqtisodiyot nazariyasida 3 ta yo'nalish vujudga keldi: Birinchisi — neoklassik yo'nalish bo'lib, uning o'zi monetarizm [A. Marshall (Angliya), M. Fridmen (AQSH)] va neoliberalizm — Mizes (Avstriya), F. Xayek (Angliya) va L. Erhard (Germaniya)]ga bo'linadi.

Mavzuga oid adabiyotlar.

O'limasov, Ahmadjon. *O'zME*. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yi Sharifxo'jayev M., O'limasov A., Iqtisodiyot nazariyasi, T., 1985; Rasulov M, Bozor iqtisodiyoti asoslari, T., 1999; Shodmonov Sh., Alimov R., Jo'rayev T., Iqtisodiyot nazariyasi, T., 2002; O'limasov A., Iqtisodiyot asoslari, T., 1997; Razzoqov A. va b., Iqtisodiy ta'limotlar tarixi, T., 1997